

І. Й. Магновський

Одеський державний університет внутрішніх справ,
д-р юрид. наук, доц.,
проф. кафедри теорії та історії держави і права

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ З ПОГЛЯДУ СЬОГОДЕННЯ

© Магновський І. Й., 2016

У правовому контексті з погляду сучасності розглянуто перспективи щодо вдосконалення територіального устрою України. На основі виокремлення основних проблемних аспектів теперішнього територіального устрою України висвітлено регіональний підхід як один із можливих для проведення адміністративно-територіальної реформи в країні. Охарактеризовано основні критерії формування регіонів та необхідність їх урахування в адміністративно-територіальному поділі. Розкрито й осмислено поняття регіональної (регіоналістської) держави та визначено основні її ознаки.

Ключові слова: територіальний устрій, адміністративно-територіальна реформа, регіон, регіональна (регіоналістська) держава, регіоналізація.

И. Й. Магновский

ПЕРСПЕКТИВЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА УКРАИНЫ С УЧЁТОМ СОВРЕМЕННОСТИ

В правовом контексте с учётом современности рассмотрены перспективы усовершенствования территориального устройства Украины. На основе выделения основных проблемных аспектов современного территориального устройства Украины освещён региональный подход как один из возможных путей проведения административно-территориальной реформы в стране. Охарактеризованы основные критерии формирования регионов и необходимость их учета в административно-территориальном делении. Раскрыто и осмыслено понятие регионального (регионалистского) государства, определены основные его признаки.

Ключевые слова: территориальное устройство, административно-территориальная реформа, регион, региональное (регионалистское) государство, регионализация.

I. Yo. Mahnovskiy

PROSPECTS FOR IMPROVING THE TERRITORIAL STRUCTURE OF UKRAINE IN VIEW OF THE PRESENT DAY

In the article some perspectives for improving the territorial structure of Ukraine in the legal context and in view of today are being discussed. On the basis of separation of the main problematic aspects of the current territorial structure of Ukraine the regional approach as one possible way during the administrative-territorial reform in the country is being highlighted. The basic criteria for the formation of regions and the need for their consideration at the administrative and territorial division are characterized. The concept of regional state is revealed and the main features of such a state are determined.

Key words: territorial system, administrative-territorial reform, region, regional state, regionalization.

Питання реформування територіального устрою України за часи незалежності як науковці, так і законодавці порушували неодноразово. Розроблено певну кількість проєктів, але проблема поки що залишається невирішеною.

На сучасному етапі державотворення України вдосконалення її територіального устрою – завдання, котре постало перед країною у часи важких випробувань, спричинених зовнішньою агресією та анексією частини території України, розпочатою конституційною реформою, невирішеністю питання про найоптимальнішу модель територіального устрою держави, неналежною урегульованістю статусу адміністративно-територіальних одиниць.

Додає актуальності цій тематиці й відсутність єдиного нормативно-правового акта, який закріпив би основні аспекти територіального устрою держави, слугував би основою територіально-політичної організації країни, ставши необхідною передумовою формування та здійснення державної регіональної політики, впровадження адміністративно-територіальної реформи з метою збалансування регіонального розвитку та підвищення життєвого рівня населення.

Усе це заважає визначити й реалізувати пріоритетні напрями прогресивного розвитку держави, що призводить до зростання аномальних міжрегіональних диспропорцій та дезінтеграції єдиного територіального простору.

Набутий у роки незалежності досвід розвитку України переконливо свідчить про неможливість реформування будь-яких суспільних відносин без належного наукового обґрунтування, прогностичних передбачень, розроблення новітніх суспільних методологій та теорій. Тому будь-яким практичним крокам щодо реформування у сфері територіального устрою держави повинні передувати комплексні наукові дослідження, виконані саме в межах юридичної науки.

Не можемо не відзначити значного внеску в наукове розроблення цієї проблематики таких сучасних вітчизняних правознавців і державників, як: О. В. Андрощук, О. В. Баймуратов, О. В. Батанов, П. П. Білик, Ю. П. Битяк, Є. А. Василькова, І. Я. Заяць, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, О. Л. Копиленко, В. В. Кравченко, В. С. Куйбіда, В. В. Міщук, П. П. Музиченко, Н. А. Мяловицька, В. С. Нерсисянц, Н. Р. Нижник, В. П. Новик, А. Ю. Олійник, М. П. Орзіх, Я. П. Павлович-Сенета, Л. І. Приполова, М. І. Росенко, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, Ю. С. Шемшученко, В. М. Шкабаро, В. Г. Яцуба та ін.

Міждисциплінарність досліджуваної проблеми зумовила залучення наукового доробку вчених з різних галузей, зокрема політичних, економічних, географічних, соціологічних й інших наук. Серед них суттєве значення мають дослідження С. О. Білої, З. С. Варналія, Б. М. Данилишина, О. В. Долгальнової, М. І. Долішнього, Ф. Д. Заставного, І. Т. Зварича, М. І. Карліна, М. С. Кармазіної, О. В. Картунова, В. С. Кравціва, І. Ф. Кураса, О. Г. Кучабського, М. Д. Пістуна, З. В. Тітенко, Л. Г. Чернюк, О. І. Шаблія. Водночас вчені Я. В. Верменич, І. О. Кресіна, Р. Р. Сливка, В. М. Федосов, О. Д. Василик, О. П. Кириленко вивчали окремі питання територіального устрою України, розробляючи власні наукові концепції.

Наявні дослідження торкаються різноманітних аспектів територіальних проблем України та спонукають до подальших розробок й акумуляції різнобічних підходів щодо продуктивного реформування територіального устрою держави.

Тому метою та завданням цієї статті є висвітлення проблематики територіального устрою України та можливих напрямів його вдосконалення на сучасному етапі її демократичного, правового розвитку.

Сьогодні, як слушно наголошують науковці В. С. Кравців та П. В. Жук, метою адміністративно-територіальної реформи в Україні є створення через ефективнішу адміністративно-територіальну організацію держави умов для якомога повнішої реалізації усіх можливостей та ресурсів громадян, територіальних громад, регіонів та інститутів держави у суспільному розвитку, забезпеченні соціально-економічних потреб населення й зміцненні могутності країни. Досягнення цієї мети вбачається у відході від канонів жорсткого централізованого територіального управління державою, децентралізації влади, розмежуванні повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, а також між органами місцевого самоврядування різних рівнів. При цьому за органами державної влади закріплюються основні функції з контролю за дотриманням положень Конституції України та норм законодавства. Відповідно до розмежування повноважень слід реорганізувати систему їх ресурсного забезпечення та передбачити формування високою мірою демографічно, соціально, економічно самодостатніх адміністративно-територіальних одиниць [1, с. 5].

На це спрямована нещодавно затверджена Урядом України Постанова «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 6 серпня 2014 року, необхідність якої зумовлена об'єктивними і суб'єктивними причинами. Ця Постанова увібрала в себе найкращий досвід європейських зразків подібних стратегій розвитку територій [2].

Серед політиків та науковців тепер популярні ідеї самоуправління великих регіонів на основі об'єднання кількох сучасних областей. Зокрема, фахівці з регіональної економіки та економічної географії пропонують створити великі адміністративні одиниці (близько десяти), що територіально збігаються з великими економічними районами (Донецьким, Придніпровським, Причорноморським та іншими).

За свідченням О. В. Молодцова, перспективи вдосконалення політико-правових інститутів місцевого самоврядування та регіонального управління, зміна їх конституційно-правового статусу як головних суб'єктів адміністративно-територіального поділу є об'єктивною основою активізації дослідження проблематики регіонального розвитку. Чільне місце у ній займає проблема регіоналізації України, процеси здійснення якої стають принципово іншими в умовах глобалізації економіки та формування інституцій інформаційного суспільства. Ці екзогенні фактори значною мірою впливають на модернізацію органів публічного управління України, зміну механізмів регулювання регіонального розвитку. Цей процес відбуватиметься на основі інституціональних змін, які заплановані політичною та адміністративно-територіальною реформами [3].

На наш погляд, формування історико-географічних регіонів проходило в умовах історичного соціогенезу та політичних особливостей розвитку українського народу в складі інших держав. Проте початки його закладені ще за часів Київської Русі – одного з найуспішніших періодів розвитку української нації. Однак відцентрові політичні процеси призвели до феодальної роздробленості й занепаду держави. Тому розроблення концепції реформування територіального устрою в Україні повинно врахувати досвід впливу відцентрових факторів і запобігти федералізації та порушенню унітарного устрою країни.

Історико-політичні критерії удосконалення територіального устрою України засвідчують необхідність урахування, передусім, етнонаціональної палітри держави. Саме тут особливості етнічних регіонів виступають консолідувальним фактором об'єднання областей у регіональні структури.

Звичайно, слід погодитись із С. В. Адамовичем у тому, що в умовах децентралізації суспільного та соціально-економічного життя і надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню важливим є урахування історико-культурних особливостей регіонів. Однак науковець наголошує на тому, що за умов реформування територіального устрою країни лише унаслідок етнокультурних особливостей регіонів може виникнути загроза цілісності та єдності держави. Неможливо оминати також економічні реалії сьогодення. Проведення нового територіального поділу на основі лише історико-етнографічних регіонів призвело б до руйнування цілісних народногосподарських економічних комплексів і значних фінансових втрат [4, с. 70].

Розробляючи критерії формування регіонів у процесі адміністративно-територіальної реформи, М. П. Круглов констатує, що, відповідно до популярної сучасної методики, сукупний потенціал регіону обчислюється з восьми окремих потенціалів: трудового, споживчого, інфраструктурного, виробничого, інноваційного, фінансового, інституціонального і природно-ресурсного характеру [5, с. 8]. При цьому П. П. Білик зазначає, що природно-кліматична, економічна, соціальна неоднорідність регіонів призводить до об'єктивних розбіжностей між умовами життєдіяльності населення у них. А це зумовлює необхідність здійснення диференційованої політики, спрямованої на соціально-економічний розвиток кожного регіону [6, с. 34].

Своєю чергою, В. С. Каспрук також вважає, що для сучасної України доцільним був би адміністративний поділ території за принципом природної єдності земель. Він пропонує всю територію держави поділити на дев'ять адміністративних новоутворень (країв), які мають спільну економічну структуру, історичні та географічні особливості тощо [7].

Концепція адміністративної реформи передбачає трансформацію територіального устрою та системи місцевого самоврядування з опорою на вітчизняний досвід, а також на світову, насамперед європейську практику, на цьому наголошує П. І. Надолішній. Необхідно враховувати сучасні

тенденції інтеграційних процесів з огляду на необхідність проведення політики об'єднання невеликих територіальних громад, укрупнення самоврядних одиниць, утворення агломерацій населених пунктів, економічного районування. У науковій літературі пропонуються різні підходи до здійснення територіальних трансформацій, які загалом можна звести до двох: а) розукрупнення областей, а потім виділення (за прикладом Франції) соціально-економічних районів, які охоплювали б територію кількох міні-областей і були б покладені в основу регіональної політики держави, перехід від триланкового до дволанкового адміністративно-територіального устрою; б) відмова від двох з половиною десятків областей з конституванням чотирьох–шести регіонів, що реально склались (економічно, демографічно, культурологічно тощо) [8, с. 45].

Зважаючи на теперішні реалії суспільно-політичного та соціально-економічного буття і перспективи майбутнього, ми дійшли висновку, що найоптимальнішим шляхом удосконалення територіального устрою України є побудова саме регіональної (регіоналістської) держави, яка стане стержнем примирення українського суспільства, сприятиме згуртованості багатоманітної палітри її складових частин, стане ефективним способом гарантування єдності нації та держави загалом. Оскільки для неї характерна істотна регіональна асиметрія, то динаміка розвитку форми державного устрою в Україні полягає у поступовому та виваженому русі від простої унітарної до складної унітарної регіональної держави. Процес запровадження територіальної регіоналізації та її конституційно-правового оформлення має проходити під контролем як громадськості, так і з боку держави, в особі її центральних органів влади, що надасть можливість уникнути дисбалансу розвитку регіонів, не допустити формування децентралізаторських тенденцій та дезінтеграції держави. Суть процесу територіальної регіоналізації полягає у виявленні та закріпленні в законодавчих й організаційних формах унікальних історичних, національно-культурних, соціально-економічних, природно-географічних, релігійно-етнічних й інших особливостей регіонів держави.

Учені теоретики-правознавці, зокрема О. Ф. Скакун, визначають регіональну (регіоналістську) державу як складну унітарну, що побудована за принципом децентралізації, складається з автономій (регіонів) як адміністративних, так і політичних (законодавчих) [9, с. 112].

Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвеева констатують, що регіоналістська (регіональна) держава є специфічною формою державно-територіального устрою. Уся територія такої держави, а не окремі частини, складається з автономних утворень (Італія, Іспанія, Шрі-Ланка, Південно-Африканська Республіка). Цим вона відрізняється від унітарної держави та від федерації, оскільки автономії не є суб'єктами федерації. Конститується вона як унітарна, але має деякі риси федерації у вигляді ширшої, ніж в унітарній державі, компетенції місцевої влади. Територіальні фракції регіональної держави не приймають власних конституцій, але мають власні обрані громадянами збори і власну адміністрацію. Збори мають право приймати закони із низки місцевих питань: охорони природи та культурної спадщини, сільського господарства, туризму тощо. На практиці відмінності між федеративною та регіоналістською, а подекуди й унітарною державою є несуттєвими. Так, італійські провінції мають набагато більше повноважень, ніж суб'єкти федеративної Австрійської держави. Тому в зарубіжному державознавстві нерідко використовуються терміни «федерація де-факто» (унітарна держава, яка має риси федерації) та «квазіфедерація» (федерація, що має риси унітарної держави) [10, с. 115].

Тому до основних ознак регіональної (регіоналістської) держави можемо зарахувати такі: 1) специфіка її утворення як форми територіального устрою, що полягає у поділі всієї території країни на відповідні регіональні (автономні) утворення; 2) побудована на принципі децентралізації; 3) має складну унітарну форму територіального устрою, з одного боку, наявні автономні утворення, а з іншого – вони не є повністю самостійними суб'єктами (наприклад, як у федерації), оскільки їх органи вирішують питання місцевого значення; 4) автономні територіальні утворення можуть бути як адміністративними, так і політичними; 5) займає проміжне місце між простою унітарною державою та федеративною.

З огляду на вищезазначене доходимо висновку, що регіональна (регіоналістська) держава – це складна унітарна форма територіального устрою країни, структурована за принципом децентралізації з наявними регіональними (автономними) утвореннями адміністративного, політичного (законодавчого) характеру, з достатньо широкими правами та повноваженнями.

Ураховуючи динамічні процеси господарської інтеграції та, у зв'язку з цим, агломерації та урбанізації, соціально-господарські стосунки давно вийшли за межі управління ними в межах областей. Це засвідчує практика соціально-економічних зв'язків як Донбасу, так й інших мегарегіонів, таких як Галичина, відмежоване від неї гірськими хребтами Закарпаття та інші території України. Така ситуація зумовлена, насамперед, історико-політичним минулим регіонів України, які перебували у складі інших держав, що відповідно вплинуло на національний та соціальний їхнього склад населення, економічні зв'язки, структуру господарювання, етнокультурні традиції тощо. Урешті-решт, як зазначає В. В. Фесенко, глобалізація економічного розвитку має важливі наслідки для держави. В умовах демократизації центральна влада покликана виражати та втілювати у життя загальнонаціональні інтереси, враховуючи регіональні. Однак центр не завжди може врахувати їхню специфічність, особливо у тих випадках, коли їх реалізація потребує виходу за межі державних кордонів. Під впливом глобалізації у кожній окремій країні створюються свої ядра, напівпериферії та периферії. Саме через ядра – мегаполіси або найрозвиненіші регіони країни, а не через національні органи влади, забезпечується залучення останньої у світові та глобалізаційні процеси [11, с. 67].

Ці процеси найхарактерніші для такої багатонаціональної та географічно великої держави Східної Європи, як Україна. Об'єктивне існування регіонів вітчизняні вчені відзначають вже давно, воно тією чи іншою мірою відображене у доробках сучасних дослідників, що свідчить про гостру необхідність розроблення конституційно-правового реформування територіального устрою України. Регіоналізм як феномен, констатує І. Т. Зварич, уже став реальністю сучасного буття суспільства [12, с. 4]. Обстоює запровадження культурно-економічної регіоналізації як провідної тенденції сучасності й О. В. Молодцов [13].

За твердженням дослідників, регіон є природним економіко-адміністративно-управлінським територіальним утворенням. Географічно-територіальні межі регіонів здебільшого природно пов'язані з історичними адміністративними межами областей України, які можуть стати базовими регіональними структурами держави. Відтак пропозиції щодо перегляду адміністративно-територіального виділення регіонів потребують зваженого підходу та детального аналізу [14].

Вчені констатують, що розширення процесу регіоналізації в Україні сприятиме подальшому поглибленню демократизації нашого суспільства. Зважаючи на це, перспективними й актуальними є подальші наукові дослідження впливу внутрішніх та зовнішніх факторів на процеси регіоналізації в Україні [15, с. 151].

Отже, реалізація охарактеризованої концепції удосконалення територіального устрою України є оптимізованою та децентралізованою і надасть можливість ефективно здійснювати державну політику в країні у поєднанні з розвитком місцевого самоврядування, а також забезпечить пропорційний соціально-економічний і національно-культурний розвиток регіонів, збереже їхню самобутність та забезпечить політичну стабільність у суспільстві загалом.

1. Кравців В. С. Концепція адміністративно-територіальної реформи в Україні / В. С. Кравців, П. В. Жук // *Економіст*. – 2011. – № 5. – С. 5–8. 2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 6 серпня 2014 року № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/Laws/show/385-2014-p>. – Назва з екрана. 3. Молодцов О. В. *Поняття та сутність нової регіоналізації* / О. В. Молодцов // *Вісник Національної академії державного управління*. – 2005. – № 4. – С. 318–324. 4. Адамович С. В. *Історико-етнографічні регіони як фундамент майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні* / С. В. Адамович // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки : зб. наук. праць*. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 69–74. 5. Круглов М. П. *Партія знову посиляє Давидова?* / М. П. Круглов // *Голос України*. – 22 червня 2005. – № 113 (3613). – С. 8. 6. Білик П. П. *Поняття та правова сутність управлінської категорії «регіон»* / П. Білик // *Право України*. – 2001. – № 11. – С. 32–35. 7. Каспрук В. *Державне регулювання розвитку соціальної інфраструктури населених пунктів України* / В. Каспрук. – К. : Знання, 2002. – 112 с. 8. *Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики* : [монографія] / П. І. Надолішній. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 264 с. 9. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник*. – Вид. 2-ге, переробл. і доповн. – Харків: Еспада, 2009. – 752 с. 10. Крестовська Н. М.

Теорія держави і права: підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с. 11. Фесенко В. В. Регіональні виміри глобалізаційних процесів: український контекст / В. В. Фесенко // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації : матеріали конф. укр. випускників програм наукового стажування у США ; виступи учасників та дискусія (Харків, 25–27 травня 2001 р.) / відп. ред. О. В. Гарань. – К. : Стило, 2002. – С. 63–78. 12. Зварич І. Т. Регіональні особливості розвитку етнополітичних процесів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнoderжавознавство» / І. Т. Зварич ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2005. – 52 с. 13. Молодцов О. В. Культурно-економічна регіоналізація як провідна тенденція сучасності / О. В. Молодцов // Проблеми децентралізації: національний та міжнародний досвід : зб. матеріалів та док. / наук. ред. М. Пухтинський. – К. : Атіка-Н, 2006. – С. 316–326. 14. Чернецький Ю. Регіон – має звучати гордо / Ю. Чернецький // День. – № 141. – 8 серпня 2000. – С. 3. 15. Горло Н. В. Моделі регіоналізації в західних країнах і в Україні: порівняльний аналіз / Н. В. Горло // Грани. – 2009. – № 3 (65). – С. 147–151.

REFERENCES

1. Kravtsiv V. S., Zhuk P. V. *Kontseptsiya administratyvno-terytorial'noyi reformy v Ukrayini [The concept of the administrative-territorial reform in Ukraine]*. *Ekonomist*. – 2011. – Vol. 5. – pp. 5–8.
2. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi stratehiyi rehional'noho rozvytku na period do 2020 roku» [On approval of the State strategy of regional development for the period till 2020]*. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-n>.
3. Molodtsov O. V. *Ponyattya ta sutnist' novoyi rehionalizatsiyi [The concept and essence of the new regionalization]* *Visnyk Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya*. – 2005. – Vol. 4. – pp. 318–324.
4. Adamovych S. V. *Istoryko-etnografichni rehiony yak fundament maybut'oyi administratyvno-terytorial'noyi reformy v Ukrayini [Historical-ethnographic regions as the Foundation for the future administrative-territorial reform in Ukraine]*. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya № 6: Istorychni nauky : zb. nauk. prats'*. – K. : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2008. – Vol. 6. – pp. 69–74.
5. Kruhlov M. P. *Partiya zнову posylaye Davydova? [The party again sends Davydova]*. *Holos Ukrayiny*. – 22 chervnya 2005. – Vol. 113 (3613). – p. 8.
6. Bilyk P. P. *Ponyattya ta pravova sutnist' upravlin's'koyi katehoriyi «rehion» [The concept and legal essence of administrative category region]*. *Pravo Ukrayiny*. – 2001. – Vol. 11. – p. 32–35.
7. Kaspruk V. *Derzhavne rehulyuvannya rozvytku sotsial'noyi infrastruktury naselenykh punktiv Ukrayiny [State regulation of development of social infrastructure of settlements of Ukraine]*. K. : «Znannya», 2002. – 112 p.
8. Nadolishniy P. I. *Etnonatsional'nyy faktor administratyvnoyi reformy v Ukrayini: problemy teorii, metodolohiyi, praktyky (Ethno-national factor of administrative reform in Ukraine: problems of theory, methodology, practice)*. – K. : Vyd-vo UADU, 1998. – 264 p.
9. Skakun O. F. *Teoriya derzhavy i prava (Entsyklopedychnyy kurs): Pidruchnyk*. – Vydannya 2-e, pereroblene i dopovnene. – Kharkiv: Espada, 2009. – 752 p.
10. Krestovs'ka N. M. *Teoriya derzhavy i prava. Pidruchnyk. Praktykum. Testy: pidruchnyk / N. M. Krestovs'ka, L. H. Matvyeyeva*. – K. : Yurinkom Inter, 2015. – 584 p.
11. Fesenko V. V. *Rehional'ni vymiry hlobalizatsiynykh protsesiv: ukrayins'kyi kontekst / V. V. Fesenko // Rozvytok Ukrayiny v rehional'niy perspektyvi: politychni, ekonomichni, sotsial'ni problemy rehionalizatsiyi : materialy konf. ukr. vypusknykiv prohram naukovoho stazhuvannya u SShA ; vystupy uchasnykiv ta dyskusiya (Kharkiv, 25–27 travnya 2001 r.) / Vidp. red. O.V. Haran'*. – K. : Stylos, 2002. – pp. 63–78.
12. Zvarych I. T. *Rehional'ni osoblyvosti rozvytku etnopolitychnykh protsesiv v Ukrayini : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya d-ra polit. Nauk : spets. 23.00.05 «Etnopolitohiya ta etnoderzhavoznavstvo» / I. T. Zvarych ; In-t polit. i etnonats. doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. – K., 2005. – 52 p.
13. Molodtsov O. V. *Kul'turno-ekonomichna rehionalizatsiya yak providna tendentsiya suchasnosti / O. V. Molodtsov // Problemy detsentralizatsiyi: natsional'nyy ta mizhnarodnyy dosvid : zb. materialiv ta dok. / nauk. red. M. Pukhtyn's'kyu*. – K. : Atika-N, 2006. – pp. 316–326.
14. Chernets'kyu Yu. *Rehion – maye zvuchaty hordo / Yu. Chernets'kyu // Den'*. – Vol. 141. – 8 serpnya 2000. – p. 3.
15. Horlo N. V. *Modeli rehionalizatsiyi v zakhidnykh krayinakh i v Ukrayini: porivnyal'nyy analiz / N. V. Horlo // Hrani*. – 2009. – Vol. 3 (65). – p. 147–151.